

Teoretyczne podstawy opieki i wychowania

DOI: 10.5604/01.3001.0013.6017

PRAWA DZIECKA NIEDOSTOSOWANEGO SPOŁECZNIE

ANNA NOWICKA-SKÓRA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6855-0418>

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

Wprowadzenie

W roku 1871 doszło do ujawnienia opinii publicznej historii małej Mary Ellen – dziewczynki maltretowanej fizycznie. Jediną instytucją, która mogła ją wówczas chronić przed przemocą było...Towarzystwo Zapobiegania Cierpieniu Zwierząt. Jednakże w tym samym roku Towarzystwo Lekarskie Stanu Nowy Jork (USA) – jako pierwsza instytucja w świecie – w swojej rezolucji uznała prawa nowo narodzonego dziecka do ochrony i pomocy. W 1900 roku w Chicago utworzono pierwszą w świecie instytucję sądu dla nieletnich rozpatrującą sprawy przestępstw dzieci i młodzieży według odmiennych, łagodniejszych – niż wobec dorosłych – procedur.

Próbując określić kierunki ewolucji praw dzieci od Konwencji o prawach dziecka do chwili obecnej, jak się wydaje, odnotować trzeba także powstanie standardów obowiązujących w ustawodawstwie międzynarodowym i polskim w zakresie ochrony praw dziecka niedostosowanego społecznie.

W ewolucji zasad odpowiedzialności nieletnich, zasadniczy przełom w traktowaniu dzieci – sprawców przestępstw, odnotować można pod koniec XIX wieku, kiedy to pogląd, że dziecka nie należy obejmować systemem karnym opartym na idei kary i odwetu, lecz oprzeć się na możliwościach resocjalizacji i poprawy, jakie przynosi stosowanie środków wychowawczych, stał się zasadą prawną w większości krajów. Za tezę o odrębności tego działu i o jego „pseudokarnym” charakterze świadczą następujące względy:

- kara nie jest koniecznym następstwem popełnionego przestępstwa;
- pociągnięcie do odpowiedzialności karnej nie oznacza tego, co pod tym pojęciem rozumie ogólne prawo karne, przeciwnie, stosowanie środków prawnych skierowane jest na wychowanie „do odpowiedzialności” (chodzi tu o takie poprowadzenie działalności resocjalizacyjnej, aby jednostka mogła być w przyszłości uznana za w pełni odpowiedzialną, aby kierowała się własnymi zasadami i własną wolą); koncepcja ta nie przewiduje więc na etapie nieletniości kwestii ustalania odpowiedzialności czy jej stopnia;
- brak odpowiedzialności karnej i odstąpienie od rozpatrzenia kwestii winy powoduje, że samo przestępstwo, jego okoliczności i przedmiot mają tylko ograniczone znaczenie, a rodzaj i rozmiary następstw prawnych określane są prawie wyłącznie przez osobowość sprawcy i jego warunki osobiste;
- wydzwignięcie na plan pierwszy idei wychowania sprawia, że stosowane środki tracą charakter prawnokarny i nabierają charakteru środków pedagogicznych oraz środków polityki socjalnej, oddziałują w kierunku zmiany osobowości i środowiska nieletniego;
- sąd traci charakter instytucji karnej – nie rozstrzyga kwestii ponoszenia odpowiedzialności karnej, stosuje środki wychowawcze i środki polityki socjalnej;
- możliwość ingerencji państwa i stosowania środków przymusu stworzona jest także, w niektórych państwach, w związku ze zjawiskami niemającymi charakteru prawnokarnego, w wypadkach naruszenia jedynie norm obyczajowych, dyscyplinarnych lub gdy istnieje możliwość, że nieletni może ulec demoralizacji;
- odrębna regulacja prawa nieletnich, zawarcie norm tego prawa, jak to bywa zazwyczaj, w jednym źródle prawa, oznaczać może dążenie do wydzielenia ich i oderwania od ogólnego prawa karnego;
- filozofia sprawiedliwości, wypracowana przez lata w prawie dla dorosłych, jest nieodpowiednia dla prawa nieletnich, przed którym stawia się inne cele.

Wszystko to wskazuje na to, że na przełomie XIX i XX wieku prawo dla nieletnich przeszło rzeczywiście wielką metamorfozę. Do prawa „karnego” dla nieletnich konsekwentnie wprowadzono „prawo karne sprawcy” ze wszystkimi wynikającymi stąd konsekwencjami. Jednakże pojawiają się również opinie, że prawo to można traktować w dalszym ciągu jako część systemu prawa karnego. Podstawowe normy i zasady prawa karnego odnoszą się, w swej zasadniczej części, także do nieletnich, a w wypadkach, gdy popełnienie przestępstwa pociąga za sobą możliwość zastosowania kary, nieletni podlega im całkowicie.

Inny dyskutowany, kontrowersyjny problem w czasie tworzenia się nowych ustawodawstw dla nieletnich to problem ingerencji państwa do objęcia kontrolą dzieci zaniedbanych, zagrożonych niedostosowaniem społecznym, które nie popełniły przestępstwa. O ile wprowadzenie wychowania resocjalizacyjnego zamiast kary w odniesieniu do nieletnich zmieniło treść pojęcia „odpowiedzialność nieletnich”, o tyle objęcie wychowaniem ku poprawie, opieką państwa dzieci „zagrożonych” spowodowało, że używanie tego terminu stało się bezpodstawne. Pojęcie „przestępczość nieletnich”

zaczęło obejmować zachowania nieletnich, które są sprzeczne z normami społecznymi, obyczajowymi, jednak nie są jeszcze przestępstwami. „Naruszenie zasad współżycia społecznego”, „włóczęgostwo”, „demoralizacja”, „nadużywanie alkoholu” to terminy, których precyzja definiowania może odbiegać od obowiązujących w prawie wzorców. Przyjęte rozwiązania prawne powodować mogą także niebezpieczeństwo nadużyć w wykonaniu opartych na nich norm.

Celem prezentowanego artykułu jest przegląd i pogłębiona analiza standardów obowiązujących w ustawodawstwie międzynarodowym i polskim w zakresie ochrony praw dziecka niedostosowanego społecznie.

Wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich

Szerokie podstawy ingerencji państwa w życie nieletnich zostały już przyjęte przez niektóre ustawodawstwa z początków XX wieku (amerykańskie, angielskie, australijskie, szwedzkie i in.), opierając walkę z przestępczością dzieci na zasadzie szerokiej prewencji.

Fundamentalna zasada prawa *nullum crimen sine lege* została odrzucona na korzyść możliwości interwencji państwa w przypadku zagrożenia nieletniego. Gwarancje, jakie daje tradycyjne prawo karne dorosłemu przestępcy (świadomość, że tylko takie działanie jest nielegalne, które jest wyspecyfikowane w definicji ustawowej, i, aby zostać oskarżonym, należy być obwinionym o sprecyzowane przestępstwo zakazane ustawą, jak również pewność, że zastosowane środki karne będą ściśle określone i ustalone odpowiednio do popełnionego przestępstwa), przestały obowiązywać w odniesieniu do nieletnich.

Przypomnieć tu trzeba podstawową różnicę między środkiem karnym orzekanym przez sąd karny a środkiem wychowawczym lub poprawczym stosowanym przez sąd dla nieletnich. Sądownictwo dla nieletnich:

- w zasadzie nie zajmuje się ustalaniem winy, odpowiedzialności za czyn i kary, gdyż feruje środki wychowawcze nie skierowane na odpłatę za czyn, lecz na poprawę;
- cechuje niedopuszczalna w prawie karnym arbitralność, tak pod względem wyboru środków, jak i procedury. Podobnie jest z doborem klienteli (obejmuje swym zasięgiem nie tylko sprawców czynów określonych przez ustawodawstwo karne jako przestępstwa, lecz także nieletnich „w zagrożeniu”, „nieprzystosowanych” czy też „zdemoralizowanych”, czyli takich, których zachowanie określić można równie dobrze jako wykraczające poza ogólnie przyjęte normy).

Kara to rodzaj odpłaty i represji społecznej z cechą oznaczenia (a więc określenia czasu jej trwania). Stosowanie środków wychowawczych jest związane z koniecznością interwencji resocjalizacyjno-opiekuńczej (przy założeniu możliwości udzielenia pomocy w celu skorygowania niepożądanych stanów osobowości) i realizowane jest do momentu osiągnięcia podstawowego celu, jakim jest powtórna socjalizacja jednostki.

Ochrona praw nieletnich w aktach prawa międzynarodowego

O nowoczesności i jakości unormowań problematyki nieletnich świadczy odrębność ustawodawstwa dla nieletnich i postępowania z nieletnimi, co oznacza przede wszystkim wyjście poza płaszczyznę prawnokarną i nadanie całemu systemowi postępowania z nieletnimi charakteru wychowawczo-opiekuńczego, zarówno co do treści (filozofii), jak i istoty stosowanych środków. Oparcie postępowania z nieletnimi na idei wychowania zostało w pełni wyartykułowane i zagwarantowane w art. 40 ratyfikowanej przez Polskę Konwencji o prawach dziecka, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. 1991 nr 120 poz. 526 ze zm.), która jest źródłem powszechnie obowiązującego w Polsce prawa (art. 87 Konstytucji RP). Podkreślić należy, że obowiązek państw wyrażony w art. 40 Konwencji dotyczy wszystkich dzieci w rozumieniu art. 1 Konwencji jako osób niepełnoletnich, a zatem zasadniczo osób, które nie osiągnęły 18 lat. Przypomnieć warto, że w polskim prawie zasady ochrony i specjalnego traktowania nieletnich sprawców czynów karalnych dotyczą dzieci poniżej 17. roku życia. Natomiast granica 18 lat dotyczy nieletnich przejawiających symptomy demoralizacji. Ustęp 1 art. 40 Konwencji uznaje prawo każdego dziecka podejrzanego, oskarżonego bądź uznanego winnym pogwałcenia prawa karnego do traktowania w sposób sprzyjający poczuciu godności i wartości dziecka, które umacnia w nim poszanowanie podstawowych praw i wolności innych osób oraz uwzględnia wiek dziecka i celowość sprzyjania jego reintegracji dla podjęcia przez nie konstruktywnej roli w społeczeństwie. Reintegracja zakłada działania resocjalizacyjne nakierowane na rozwój poczucia odpowiedzialności młodego człowieka za siebie i swoje czyny. Traktowanie dziecka niedostosowanego społecznie powinno także wykluczać dyskryminację dziecka (art. 2 Konwencji), respektować prawo dziecka do wypowiedzania się w każdym postępowaniu jego dotyczącym (art. 12 Konwencji) i, oczywiście, nakierowane być na „najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka (art. 3 Konwencji). W dalszych ustępach i punktach art. 40 zawarte są już bardziej szczegółowe wskazania, jak powinno być zorganizowane i na jakich podstawach powinno opierać się postępowanie z dziećmi, które naruszają prawo karne, a dotyczą one wszystkich etapów procedury karnej – sformułowania zarzutów, dochodzenia, zatrzymania, sformułowania oskarżenia, postępowania przygotowawczego, procedury sądowej i wyrokowania:

1. Zakaz działania prawa wstecz, zakaz karania zachowań, które w chwili dokonania nie było zakazane przez prawo (zasada nieretroaktywności prawa);
2. Problemy behawioralne (wagary, ucieczki i inne zachowania przedprzestępcze) powinny być przedmiotem wsparcia, pomocy osób kompetentnych;
3. Każdemu podejrzanemu, oskarżonemu lub uznanemu winnym naruszenia prawa karnego dziecku zapewnić należy minimalne gwarancje sprawiedliwego i uczciwego postępowania procesowego, które tworzą:
 - zasada domniemania niewinności, oznacza że ciężar dowodu zarzucanego nieletniemu czynu spoczywa na tym, kto taki zarzut podnosi;

- prawo do niezwłocznej i bezpośredniej informacji o zarzutach stawianych nieletniemu, tj. z chwilą podjęcia w stosunku do dziecka postępowania w przedmiocie naruszenia prawa. Nie chodzi tylko o konieczność przedstawienia zarzutów w języku ojczystym (z koniecznością ewentualnego tłumaczenia), ale także wytłumaczenie dziecku języka prawniczego, który może dla niego być niezrozumiały;
- prawo do pomocy w przygotowaniu i prezentacji obrony, która jest bezpłatna. Udzielanie takiej pomocy dziecku i jego reprezentantowi powinno odbywać się z gwarancją wystarczającej ilości czasu i odpowiednich warunków zapewniających ochronę prywatności i poufności;
- prawo do rozpatrzenia sprawy bez zwłoki i przez niezawisły i bezstronny organ „w uczciwym procesie, przeprowadzonym zgodnie z prawem [...] w obecności jego rodziców lub opiekunów prawnych”. Przedłużanie postępowania osłabia psychologiczny i resocjalizacyjny aspekt rozstrzygnięcia;
- prawo do obecności rodziców i opiekunów, którzy zapewniają gwarancję emocjonalnego wsparcia dziecka;
- zakaz przymusu zeznań lub przyznania się do winy, który nie oznacza tylko zakazu fizycznego w postaci tortur, okrutnego lub poniżającego traktowania, ale także zakaz wszelkich zachowań nakierowanych na uzyskanie lub „wymuszanie” np. nieprawdziwych zeznań lub przyznania się do winy – obietnice nagród, wykorzystanie niedojrzałości, wieku dziecka, straszenie konsekwencjami czynu, długość przesłuchania itp.;
- zasada równości w przesłuchaniu świadków zarówno przez stronę broniącą, jak i skarżącą;
- prawo do odwołania się od decyzji organu przez „wyższą, kompetentną, niezawisłą i bezstronną władzę lub organ sądowy”;
- prawo do bezpłatnej pomocy tłumacza, jeśli dziecko nie rozumie bądź nie mówi w danym języku na każdym etapie postępowania. Tłumacz powinien być kompetentny również w przedmiocie toczącego się postępowania, zapewniając dziecku sprawiedliwy i rzetelny proces;
- prawo do poszanowania życia osobistego we wszystkich etapach procesowych. Zakaz upubliczniania informacji o nieletnim, prowadzenie sprawy nieletniego za zamkniętymi drzwiami, orzeczenie wydawane z zachowaniem gwarancji braku możliwości identyfikacji dziecka. Celem jest ochrona dziecka przed stygmatyzacją.

Artykuł 40 ust. 3 lit. A Konwencji nakłada na każde państwo obowiązek ustanowienia minimalnej granicy wieku, poniżej której dzieci będą objęte niezdolności do naruszenia prawa karnego. I choć Konwencja takiej granicy nie określa, to Komitet Praw Dziecka wskazuje, że ustalenie takiej minimalnej granicy odpowiedzialności karnej nie może być na poziomie niższym niż dwanaście lat.

Ostatni, 4 ust. art. 40 poświęcony jest wskazaniom możliwości stosowania różnych wychowawczych środków wobec nieletnich. Zalecenia te mają charakter ramowy,

co jest zrozumiałe. Wskazują tylko, że mają to być przedsięwzięcia, takie jak: opieka, poradnictwo, nadzór, umieszczenie w rodzinie zastępczej, programy edukacyjne i szkolenia zawodowe. Trzeba więc podkreślić, że wielką wagę w art. 40 przywiązuje się do środków wychowawczych, pozostawiających nieletniego w jego naturalnym środowisku rodzinnym.

Artykuł 37 Konwencji określa standardy dotyczące stosowania kary śmierci. Nie może być ona stosowana za przestępstwo popełnione przez osobę, która w chwili jego popełnienia nie miała 18 lat. Żadne dziecko, które w chwili popełnienia przestępstwa nie miało 18 lat, nie może być także skazane na dożywotnie więzienie bez możliwości zwolnienia lub wcześniejszego zwolnienia. Prawo stanowi, że:

- ustawodawca w Polsce w art. 10 k.k. obniża wysokość kary, która może być orzeczona wobec nieletniego do dwóch trzecich górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za przypisane sprawcy przestępstwo, przewidując ponadto możliwość nadzwyczajnego jej złagodzenia;
- w art. 54 § 2 jest zakaz orzekania wobec takich sprawców kary dożywotniego pozbawienia wolności;
- w orzecznictwie przeważał pogląd, że możliwe jest orzeczenie wobec nieletniego kary 25 lat za zbrodnię zagrożoną dożywotnim pozbawieniem wolności.

Art. 37 zawiera także podstawowe zasady co do stosowania pozbawiania wolności, praw proceduralnych oraz standardy dotyczące warunków i traktowania dzieci pozbawionych wolności. Aresztowanie, zatrzymanie i uwięzienie dziecka ma być zgodne z prawem i powinno być stosowane jako środek ostateczny i na możliwie najkrótszy czas. Żadne dziecko nie może być pozbawione wolności w sposób arbitralny lub bezprawny. Konieczne jest precyzyjne określenie warunków wymaganych do umieszczenia dziecka w placówce lub areszcie tymczasowym. Długość aresztu winna być ograniczona przez prawo i podlegać systematycznej rewizji (najlepiej co dwa tygodnie), zwolnienie zaś nastąpić jak najszybciej, a decyzję w tym zakresie podejmować powinna kompetentna, niezawisła i bezstronna władza lub organ sądowy. Zarzuty i doprowadzenie przed sąd powinno nastąpić w terminie nieprzekraczającym 30 dni od rozpoczęcia aresztu, nie później niż w ciągu sześciu miesięcy. Każde dziecko ma prawo do prawnej lub innej odpowiedzialnej pomocy, jak również do zakwestionowania legalności pozbawienia go wolności przed sądem. Dzieci pozbawione wolności będą odseparowane od dorosłych, konieczne jest ustanowienie oddzielnych zakładów dla dzieci pozbawionych wolności. Dziecko pozbawione wolności ma prawo do utrzymywania kontaktów ze swoją rodziną poprzez wizyty, korespondencję. Powinno być także umieszczone w placówce możliwie jak najbliższej miejsca zamieszkania rodziny.

Ponadto, zgodnie z Zaleceniami Komitetu Praw Dziecka wyrażonymi w Komentarzu Ogólnym nr 10/2007/, w przypadku pozbawienia dziecka wolności powinno się przestrzegać następujących zasad i praw:

- zapewnienie warunków zakwaterowania, które spełniają resocjalizacyjne cele umieszczenia w placówce z uwzględnieniem potrzeb rozwojowych dziecka, inter-

- akcji z rówieśnikami, uczestnictwa w zajęciach sportowych, artystycznych, aktywnego spędzania wolnego czasu i rekreacji;
- prawo do edukacji dopasowanej do jego potrzeb i zdolności, a także szkolenia zawodowego o profilu, który może przygotować je do przyszłej pracy;
 - prawo do właściwej opieki medycznej;
 - prawo dziecka do kontaktu ze społecznością, z uwzględnieniem komunikacji z rodziną, przyjaciółmi i innymi osobami, a także możliwość odwiedzania domu lub rodziny dziecka;
 - zastosowanie środków przymusu lub siły jest dopuszczalne tylko wtedy, kiedy dziecko stanowi bezpośrednie zagrożenie dla siebie lub innych. Zastosowanie środków przymusu lub siły, w tym fizycznych, mechanicznych i medycznych środków przymusu, powinno odbywać się pod uważną i bezpośrednią kontrolą osoby o wykształceniu medycznym i/lub psychologicznym. Nigdy nie wolno ich stosować jako kary;
 - środki dyscyplinarne muszą być zgodne z zasadą poszanowania przyrodzonej godności osoby dziecka. Zdecydowany zakaz stosowania kar cielesnych, umieszczenia w ciemnym pomieszczeniu, w zamknięciu lub odosobnieniu, a także wszelkich innych kar, które mogą narazić na szkodę zdrowie fizyczne lub psychiczne dziecka albo dobro dziecka;
 - prawo zgłaszania wniosków lub skarg, bez cenzurowania ich istoty, do administracji, władz sądowych lub innych właściwych niezawisłych organów.

Realizacja omówionych zasad i praw możliwa jest tylko w wypadku skutecznego zarządzania wymiarem sprawiedliwości dla nieletnich oraz stworzenia kompleksowego (całościowego) systemu wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich – powołania specjalnych jednostek w policji, sądownictwie, specjalnych obrońców lub innych przedstawicieli, którzy udzielą dziecku prawnej i innej właściwej pomocy.

I najistotniejszy postulat – powołanie sądów dla nieletnich będących albo odrębnymi jednostkami, albo stanowiących część istniejących sądów regionalnych/okręgowych, a także specjalistycznych służb zajmujących się m.in. nadzorem kuratorskim, poradnictwem, czy specjalistycznych placówek/zakładów.

Swoisty manifest praw nieletnich w resocjalizacji zawierają dokumenty Narodów Zjednoczonych wypracowane w latach 1985–1990: Wzorcowe Reguły Minimalne dotyczące Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich (tzw. Reguły Pekińskie) – Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 40/33 z dnia 29.11.1985 r.; Wskazania Narodów Zjednoczonych dotyczące Zapobiegania Przystępczości Nieletnich (tzw. Wskazania Rijadzkie) – Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 45/112 z dnia 14.12.1990 r. oraz Reguły Minimalne dotyczące Traktowania Nieletnich Pozbawionych Wolności (Reguły JDL) – Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 45/113 z dnia 14.12.1990 roku.

Wskazania Rijadzkie, zwłaszcza wskazanie 6, ustalają standardy postępowania z nieletnimi, które mają „służyć pomocą państwom członkowskim przy formułowaniu i stosowaniu specjalnych programów i polityki opartej na udzielaniu pomocy, opieki i przyciąganiu do tej pracy środowisk lokalnych” [...]. Stwierdza się w nich m.in., że

„w celu zapobiegania przestępczości nieletnich należy rozwijać służby i programy pomocy mające oparcie w społeczności lokalnej, a tam gdzie ich nie ma tworzyć je” (zasada demokratyzmu). „Z interwencji instytucji formalnej kontroli społecznej korzystać trzeba tylko w ostateczności” (zasada minimalnej interwencji).

We wskazaniach uznano za niezbędne „zapewnienie udziału samej młodzieży w działaniach i przedsięwzięciach, mających na celu zapobieganie przestępczości, takich jak: sięganie do zasobów społeczności lokalnej, organizowanie samopomocy przez młodzież, programów wyrównywania szkód i pomagania ofiarom przestępstw” (wskazanie 9h). Podstawowym założeniem jest zapewnienie młodzieży warunków do rozwoju przy unikaniu kryminalizowania i penalizowania za postęпки, które nie przynoszą poważnego uszczerbku rozwojowi i sprawcy, i nie powodują szkody innym oraz przekonanie, że „młodzi ludzie powinni odgrywać czynną i partnerską rolę w społeczeństwie i nie powinno się ich traktować tak, jakby stanowili tylko przedmiot socjalizacji i kontroli” (zasada podmiotowości).

Stąd: „W celu zapobiegania: stygmatyzacji, padaniu ofiarą przestępstw i kryminalizowaniu młodzieży, należy wprowadzić przepisy gwarantujące, że jakiegokolwiek zachowanie nieuznawane za przestępne i niekaralne, jeśli jest popełnione przez dorosłego, będzie traktowane tak samo, jeśli popełni je nieletni” (wskazanie 56).

„Umieszczanie młodych ludzi w zakładzie należy traktować jako środek ostateczny i korzystać z niego tylko, jeśli wymaga tego najlepiej pojęty interes. Kryteria upoważniające do tego rodzaju formalnej interwencji powinny być ściśle określone i obejmować wyłącznie sytuacje, w których rodzice albo opiekunowie dziecka lub młodej osoby: wyrządzają dziecku lub młodej osobie szkodę; krzywdzą seksualnie, fizycznie lub emocjonalnie; stanowią fizyczne lub moralne zagrożenie; sytuacje, gdy zachowanie dziecka powoduje dla niego lub dla niej poważne fizyczne lub psychiczne zagrożenie, zaś ani rodzice, ani opiekunowie, ani sam nieletni lub agendy pracujące w środowisku otwartym nie mogą tego zagrożenia odwrócić inaczej jak umieszczając nieletniego w zakładzie” (wskazanie 46).

Zasada, że umieszczanie nieletnich w zakładzie powinno być możliwe jedynie wtedy, gdy „żadna inna sankcja nie mogłaby zapewnić bezpieczeństwa publicznego”, jest wspólna dla wszystkich wymienionych dokumentów Narodów Zjednoczonych. Jest także obecna w Regułach Minimalnych Wymiaru Sprawiedliwości w Sprawach Nieletnich, których projekt opracowano w 1984 r. w Pekinie jako tzw. Beijing Rules (Reguły Minimalne zostały przyjęte na VII Kongresie ONZ w Mediolanie w 1985 roku). Tak zwane Reguły Pekińskie były pierwszym międzynarodowym instrumentem prawnym określającym kompleksowo szczegółowe normy dla administracji, sądownictwa dla nieletnich zgodnie z prawami i rozwojem dziecka. Reguły Pekińskie poprzedziły Konwencję o prawach dziecka z 1989 roku. Wiele podstawowych zasad przeniesiono do Konwencji i jest to wyraźnie wspomniane w jej preambule. Zawarte w Regułach prawa powinny być rozciągnięte również na nieletnich zatrzymanych na czas dochodzenia w instytucjach i stosowane w taki sposób, by wyjść naprzeciw poszczególnym potrzebom nieletnich. Komentarz szczegółowo objaśnia, że Reguły

powinny być interpretowane i implementowane w świetle innych istniejących i pojawiających się tekstów o prawach człowieka. Były one także bezpośrednim powodem zwołania w 1980 r. Szóstego Kongresu NZ w sprawach Zapobieganiu Przeszypstwow.

Reguły Pekiąskie nie tylko ustalają zasady orzekania (Reguła 17), lecz także wskazują konieczność stosowania odpowiednich środków. Podstawowe założenie Reguł głosi, że państwa członkowskie powinny, zgodnie z ich interesem, działać na rzecz pomnażania pomyślności nieletnich i ich rodzin. Odwołują się one do ogólnej polityki społecznej i mają na celu możliwie najdalej posunięte działania dla dobra nieletnich. Mają za zadanie minimalizować potrzebę interweniowania organów wymiaru sprawiedliwości, a co za tym idzie, zmniejszać szkody, które powodować może każda taka interwencja. Otoczenie opieką młodzieży, jeszcze zanim pojawią się u niej przejawy łamania prawa, jest podstawowym kanonem polityki społecznej, zmierzającej do zapobiegania potrzebie stosowania Reguł Pekiąskich. W świetle tych Reguł wymiar sprawiedliwości w sprawach nieletnich powinien stawiać na pierwszym miejscu dobro nieletniego, jednocześnie zapewniając, aby stosowane wobec niego reakcje były adekwatne do właściwości sprawcy i okoliczności czynu (Reguła 5.1). Zgodnie z Regułami 11.1 i 2, w sprawach nieletnich sprawców przestępstw należy w miarę możliwości unikać formalnego postępowania, a policja, prokuratura i inne organy zajmujące się tymi sprawami powinny mieć prawo załatwiania ich w sposób nieformalny.

Reguły 1.1–1.3 wskazują na istotną rolę, jaką konstruktywna polityka społeczna, rozwijana z myślą o nieletnich, angażująca m.in. rodzinę nieletniego i wolontariuszy czy instytucje środowiskowe, odgrywać będzie w zapobieganiu ich przestępczości. Reguła 1.4 uznaje wymiar sprawiedliwości w sprawach nieletnich za integralną część odnoszącego się do nich systemu sprawiedliwości społecznej. Dalej precyzuje się, że szczegóły stosowania Reguł zależą od warunków gospodarczych, społecznych i kulturowych istniejących w każdym państwie. Reguła 1.6 odnosi się do potrzeby ciągłego dokonywania ulepszeń w wymiarze sprawiedliwości w sprawach nieletnich. Zgodnie z Regułą 18.1, należy dążyć do tego, aby właściwa władza dysponowała różnorodnymi środkami oddziaływania dla umożliwienia elastycznego ich stosowania i, jeśli tylko to możliwe, unikania umieszczania nieletniego w zakładzie. Są to następujące środki: orzeczenie opieki, poradnictwa wychowawczego i nadzoru; dozór kuratora; prace na rzecz społeczności; kary pieniężne, wynagrodzenie strat, przywrócenie stanu poprzedniego; środki półwolnościowe i inne środki wiążące się z poddaniem się leczeniu; polecenie uczestnictwa w poradnictwie grupowym czy podobnych oddziaływaniach; orzeczenia ustanawiające opiekę zastępczą, wspólne mieszkanie z grupą oraz uczestniczenie w innych formach zorganizowanego wychowania. Żaden nieletni nie powinien być zabrany spod opieki rodziców, częściowo lub całkowicie, chyba że nakazują to okoliczności sprawy. Wspólną cechą wymienionych środków jest przede wszystkim opieranie się na społeczności, która pełni rolę resocjalizującego wychowawcy. Reguła 17.1c przewiduje, że wobec nieletnich nie należy orzekać pozbawienia wolności z wyjątkiem wypadków, gdy sprawca zostanie uznany winnym poważnego czynu połączonego z użyciem przemocy wobec innej osoby, albo w związku

z uporczywym popełnianiem innych poważnych przestępstw, jeżeli brak jest innych możliwości odpowiedniego oddziaływania. Umieszczenie nieletniego w zakładzie należy uważać za środek ostateczny i stosować na możliwie najkrótszy czas (Reguła 19.1). Według reguły 7.1, we wszystkich stadiach postępowania w sprawie nieletniego powinna być zapewniona realizacja podstawowych gwarancji procesowych. Reguły nakazują możliwie najmniejsze korzystanie z instytucjonalizacji. Alternatywą dla instytucjonalizacji nieletnich są wymienione w Regułach propozycje – nakazy opieki, odbywanie wyroków w zawieszeniu, nakazy służby społecznej, zadośćuczynienie ofierze lub odszkodowanie, grupy wzajemnej pomocy lub opieka zastępcza czy inne rozwiązania pedagogiczne. Reguły nie polecają separowania nieletnich od rodziców, chyba że okoliczności do tego zmuszają. Komentarz faworyzuje zakładanie otwartych instytucji o charakterze edukacyjnym, nie karnym. Sformułowane w tym dokumencie zalecenia powinny być stosowane w krajach o różnych systemach odpowiedzialności nieletnich, w tym również w krajach, w których sprawy nieletnich rozpoznawane są w postępowaniu opiekuńczym albo z zakresu pomocy społecznej (Reguła 3.2).

Część IV Reguł dotyczy postępowania z nieletnim w środowisku otwartym. Orzeczenie w sprawie nieletniego, w znacznie większym stopniu niż w odniesieniu do dorosłych, może stosunkowo długo wywierać wpływ na jego dalsze życie. Stąd bardzo istotne jest zapewnienie skutecznego wykonywania orzeczeń. Należy również przedsięwziąć starania, aby w każdym stadium postępowania zapewnić nieletniemu pomoc w zakresie mieszkania, wykształcenia, szkolenia zawodowego czy zatrudnienia i w ten sposób wspierać proces jego resocjalizacji. Reguły zalecają zabezpieczenie potrzebnej asysty i mobilizację wolontariuszy oraz innych służb społecznych. Podkreślają także wagę resocjalizacji nieletnich, którzy potrzebują wsparcia w formie edukacji, zatrudnienia czy zakwaterowania podczas pracy w ochotniczych organizacjach lub innych lokalnych instytucjach. Takie pojęcie resocjalizacji bywa często zastępowane przez nowszą koncepcję pozainstytucjonalnej reintegracji nieletniego ze społeczeństwem, by wypełnić konstruktywną rolę w stosowaniu Zasad JDJ oraz Konwencji o prawach dziecka.

Podsumowując, można wskazać na trzy serie zasad i reguł w aktach prawa międzynarodowego, stanowiące przewodnik w trzystopniowym procesie:

- po pierwsze: *polityka socjalna* powinna zmierzać do ochrony młodych ludzi przed popadnięciem w konflikt z prawem (Wskazania Rijad);
- po drugie: należy zbudować *postępowy system sądownictwa dla młodych ludzi*, którzy popadli w konflikt z prawem (Reguły Pekieńskie);
- po trzecie: należy chronić podstawowe prawa i wytworzyć *środki służące socjalnej reintegracji* młodych ludzi, którzy już raz utracili wolność przez pójście do więzienia czy innej instytucji (Reguły JDL).

Europejskie standardy prawne także jednoznacznie wskazują na priorytet oddziaływań resocjalizacyjnych w środowisku naturalnym. Spośród uregulowań prawa europejskiego należy wymienić: Zalecenie nr R (87)18 Komitetu Ministrów, dotyczące m.in. pozasądowego rozstrzygnięcia sporów; Zalecenie nr R (87)20 Komitetu Mini-

strów w sprawie reakcji społecznej na przestępczość nieletnich; Zalecenie nr R (92)16 Komitetu Ministrów w sprawie europejskich zasad stosowania sankcji i środków alternatywnych; Zalecenie nr R (92)17 Komitetu Ministrów, dotyczące konieczności ograniczania orzekania kary pozbawienia wolności przez stosowanie środków alternatywnych.

Ochrona praw nieletnich w Polsce

Jak wygląda w świetle standardów międzynarodowych ochrona praw nieletnich w Polsce? Na poziomie ustawodawstwa, powstałego przecież przed opracowaniem standardów prawa międzynarodowego, wydaje się, że zupełnie dobrze. Uchwalenie ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. 2016, poz. 1654 ze zm.) wyznaczyło trzy zasadnicze cele, jakie system w Polsce realizuje wobec dzieci i młodzieży niedostosowanej społecznie – profilaktyka, resocjalizacja i pozostawienie nieletniego w miarę możliwości w jego naturalnym środowisku rodzinnym. Polski ustawodawca zrezygnował z rozdzielania kwestii opieki, ochrony i wychowania dzieci i młodzieży pozostającej „w stanie zagrożenia” od reakcji na popełnienie przez nieletniego czynu zabronionego pod groźbą kary. Podstawę wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego w świetle art. 2 u.p.n. stanowi nie tylko popełnienie czynu karalnego, tj. czynu zabronionego jako przestępstwo, przestępstwo skarbowe lub jedno z wymienionych wykroczeń, lecz także wykazywanie przejawów demoralizacji (Gaberle, Korcyl-Wolska, 2002). Sposób traktowania nieletnich, którzy popełnili czyn karalny pomiędzy 13. a 17. rokiem życia, został w dużym stopniu zrównany z traktowaniem dzieci i młodzieży poniżej 18 lat, które wprawdzie nie dopuściły się takich czynów, ale wykazują inne przejawy demoralizacji. Analizując przepisy ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich zauważyć można, że w przyjętych rozwiązaniach ustawodawca dążył do nadania jej charakteru wychowawczego. Naczelna zasada sformułowana w ustawie to zasada „dobra nieletniego”. Sformułowana jest ona w ustawie następująco: „W sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem, dążąc do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu nieletniego oraz zmierzając w miarę potrzeby do prawidłowego spełnienia przez rodziców lub opiekuna ich wobec nieletniego, uwzględniając przy tym interes społeczny” (art. 3 § 1). Artykuł 3 u.p.n. formułuje więc ogólną dyrektywę odnoszącą się do całego postępowania w sprawach nieletnich. Dyrektywa ta jest adresowana także do wszystkich organów stosujących ustawę. Nakazuje ona kierować się w sprawie nieletniego przede wszystkim jego dobrem, zwracając przy tym uwagę na interes społeczny. Interes społeczny winien być uwzględniany przy tym tylko wówczas, jeżeli nie jest sprzeczny z dobrem nieletniego (dobrem dziecka). Nie może być zresztą sprzeczności między dobrem dziecka a interesem społecznym. Dyrektywa wynikająca z art. 3 u.p.n. jest zgodna także z prawem międzynarodowym. Wymieniona wcześniej Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 20 listopada 1989 r. (rezolucja nr 44/25),

ratyfikowana przez Polskę, zawiera w art. 37 i 40 podstawowe zasady dotyczące ochrony praw dziecka naruszającego przepisy prawa karnego (Dz.U. z 1991 r., nr 16, poz. 71). Zasada kierowania się w polityce społecznej dobrem nieletniego znalazła również odbicie w tzw. Regułach Minimalnych Wymiaru Sprawiedliwości w Sprawach Nieletnich.

Artykuł 3 § 1 u.p.n. formułuje więc wprost jedną z podstawowych zasad postępowania w sprawach nieletnich. Niekiedy zasada kierowania się dobrem dziecka określana jest jako zasada dominacji celów wychowawczych. Inne naczelnne zasady postępowania, wynikające z przepisów u.p.n., to zasada prawdy materialnej oraz zasada indywidualizacji, formułowana w artykule 3 § 2 u.p.n. Przepis ten nakazuje w postępowaniu brać pod uwagę w szczególności osobowość nieletniego, jego wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru, zachowania się, przyczyny i stopień demoralizacji. Ustalenie tych okoliczności pozwala na dobranie odpowiedniego środka oddziaływania. Ze sformułowania „w szczególności” wynika, że nie są to jedyne okoliczności, które należy brać pod uwagę. Innym składnikiem osobowości może być np. płeć nieletniego.

Wymienić tu można, oczywiście, jeszcze wiele elementów decydujących o wychowawczym aspekcie ustawy, np. zawartą w niej gradację środków możliwych do zastosowania wobec nieletniego. Nie omawiając wszystkich tych elementów u.p.n., zauważyć należy, że przy określaniu przez ustawodawcę przesłanek umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym ten aspekt nie został także pominięty. Zgodnie z art. 10 w związku z art. 1 § 2 pkt 2 u.p.n., orzeczenie takie może zapaść tylko w sprawie o czyn karalny, i to o czyn zabroniony jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe, a dodatkowo w sytuacji „jeśli przemawiają za tym wysoki stopień demoralizacji nieletniego oraz okoliczności i charakter czynu, zwłaszcza gdy inne środki wychowawcze okazały się nieskuteczne lub nie rokują nadziei na resocjalizację nieletniego”. Wysoki stopień demoralizacji, który określa sędzia, skutkuje wyborem najskuteczniejszego środka resocjalizacji, nigdy zaś nie skutkuje w sferze ustalenia odpowiedzialności karnej. Ustawa nie zna pojęcia odpowiedzialności nieletnich.

W tym miejscu można dokonać analizy polskiego ustawodawstwa dla nieletnich w kontekście zabezpieczenia praw nieletnich w aktach prawa międzynarodowego. I tak:

- postępowanie w sprawach nieletnich prowadzi sąd rodzinny i jest ono niejawne, odbywa się przy drzwiach zamkniętych (art. 15 u.p.n., art. 32n u.p.n.);
- nieletniemu przysługuje prawo do obrony, w tym prawo do korzystania z pomocy obrońcy (art. 18a pkt 1), nieletni może złożyć wniosek o ustanowienie obrońcy z urzędu, a w wypadku jeżeli interesy nieletniego i jego rodziców albo opiekuna pozostają w sprzeczności, nieletni jest głuchy, niemy lub niewidomy, lub istnieją wątpliwości dotyczące jego zdrowia psychicznego, lub umieszczono nieletniego w schronisku dla nieletnich ma wyznaczonego obrońcę z urzędu (art. 32c);
- na odmowę ustanowienia obrońcy przysługuje zażalenie (art. 32c § 3);
- prawo do odmowy składania wyjaśnień lub odpowiedzi na pytania (art. 18a pkt 2);

- sąd wysłuchuje nieletniego, jego rodziców lub opiekuna (art. 32b § 2 pkt 1), a przy wysłuchaniu nieletniego dąży do zapewnienia mu pełnej swobody wypowiedzania się (art. 19 u.p.n.);
- wysłuchanie nieletniego przez Policję odbywa się w obecności rodziców albo opiekuna lub obrońcy lub osoby kompetentnej w znajomości procesu resocjalizacji (art. 32f u.p.n.);
- zatrzymanie w policyjnej izbie dziecka nie może trwać dłużej niż 48 godzin, a maksymalnie po wydaniu postanowienia o umieszczeniu w odpowiedniej placówce nie dłużej niż 5 dni (art. 32g);
- o wszczęciu i ukończeniu postępowania wobec nieletniego zawiadamia się rodziców i/lub opiekunów (art. 23 u.p.n.): rodzice lub opiekun są stronami w postępowaniu (art. 30 § 1 pkt 2 u.p.n.);
- umieszczenie w schronisku dla nieletnich może trwać dłużej niż 3 miesiące, a w szczególnych przypadkach nie może przekraczać jednego roku (art. 27 u.p.n.);
- na postanowienia wydawane w trakcie postępowania (tymczasowe) przysługuje środek odwoławczy (zażalenie) (art. 29 u.p.n.);
- na czynności naruszające prawa nieletniego także przysługuje zażalenie (art. 31a);
- od orzeczeń kończących postępowanie w sprawach nieletnich służą środki odwoławcze, które rozpatruje sąd okręgowy w składzie 3 sędziów (art. 58 u.p.n.);
- wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych ma na celu wszechstronny rozwój osobowości nieletniego i kształtowanie pożądanych społecznie postaw i poczucia odpowiedzialności z uwzględnieniem wskazań nauki i doświadczenia resocjalizacyjnego (art. 65 u.p.n.);
- placówki resocjalizacyjne zapewniają indywidualne oddziaływania resocjalizacyjne (art. 66 § 1).

Placówki resocjalizacyjne zapewniają również:

- prawo do nauki, w tym praktycznej nauki zawodu (art. 66 § 2, art. 95d, 95da);
- prawo do wykonywania pracy zgodnie z kodeksem pracy (art. 202 k.p. i art. 95f, 95g, 95h);
- prawo do rekreacji i spędzania wolnego czasu (art. 66 § 2);
- prawo do opieki zdrowotnej (art. 66 § 2);
- tajemnicę korespondencji, zwłaszcza z RPD RPO i innymi organami powołanymi na podstawie umów międzynarodowych dotyczących praw człowieka, w innych przypadkach korespondencję można zatrzymać tylko wobec uzasadnionego podejrzenia, że zawiera treści godzące w porządek prawny, bezpieczeństwo placówki; nieletniego poucza się o prawie do złożenia zażalenia na wspomnianą decyzję (art. 66 § 3).

Poza tym:

- stosowane w schroniskach dla nieletnich i zakładach poprawczych nagrody i środki dyscyplinujące nie mogą prowadzić do upokarzającego i poniżającego traktowania nieletnich (art. 95ca, 95 cb, art. 95 cc, art. 95 cd, 95ce, 95cf, 95cg u.p.n.);
- nieletni ma prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z postug religijnych (art. 66a u.p.n.);

- wobec nieletniego umieszczonego w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, schronisku dla nieletnich, zakładzie poprawczym można użyć środka przymusu bezpośredniego w postaci siły fizycznej;
- wobec nieletniego umieszczonego w zakładzie poprawczym i schronisku można użyć środków przymusu bezpośredniego na zasadach określonych w ustawie z dnia 24 maja 2013 r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej (art. 95a u.p.n.);
- nieletni, rodzice i obrońca nieletniego mogą w postępowaniu wykonawczym składać wnioski i zażalenia na postanowienia wydane w postępowaniu wykonawczym (art. 70 § 1);
- sąd może odroczyć lub przerwać wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych (art. 71 u.p.n.);
- środki wychowawcze mogą być stosowane do 18. roku życia nieletniego a środek poprawczy do 21. roku życia (art. 72 § 1);
- sąd rodzinny może zmieniać i uchylać środki stosowane wobec nieletniego (art. 79 u.p.n.);
- nieletniego można przed opuszczeniem placówki umieścić w hotelu (art. 90a u.p.n.);
- nieletniemu po opuszczeniu placówki udzielana jest pomoc w usamodzielnieniu (art. 76 u.p.n.).

Uszczegółowienie gwarancji wymienionych wyżej praw odnaleźć możemy w aktach wykonawczych do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich.

Podsumowanie

Nieletnich poddawano różnorodnym oddziaływaniom stosownie do aktualnej wiedzy, warunków historycznych, społeczno-ekonomicznych, politycznych. Niewątpliwy jest fakt, że przeszłość niosła dzieciom niedostosowanym społecznie represje karne, teźraźniejszość – niesie działanie resocjalizacyjne, ukierunkowane na diagnozę i terapię a przyszłość, miejmy nadzieję – przyniesie szeroko rozumianą profilaktykę społeczną.

Dokonana analiza ewolucji zasad odpowiedzialności nieletnich wskazuje na całkowitą zmianę na przestrzeni ostatniego stulecia, zarówno w zasadach postępowania z nieletnimi, jak i w zagwarantowaniu im praw na każdym etapie postępowania sądowego, a także w trakcie procesu resocjalizacji. O nowoczesności i jakości aktualnie obowiązujących unormowań problematyki nieletnich świadczy odrębność ustawodawstwa dla nieletnich i postępowania z nieletnimi, co oznacza przede wszystkim wyjście poza płaszczyznę prawnokarną i nadanie całemu systemowi postępowania z nieletnimi charakteru wychowawczo-opiekuńczego, zarówno co do treści (filozofii), jak i istoty stosowanych środków. Oparcie postępowania z nieletnimi na idei wychowania i swoisty manifest praw nieletnich w resocjalizacji zawierają akty prawa międzynarodowego, a także obowiązująca w Polsce ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich. Podkreślić należy, że dokonana w artykule analiza i przegląd zagwarantowanych nieletnim praw jest zgodny ze stanem wiedzy i systemem wartości, które wyznaczają naszą współczesną tożsamość – godność każdego człowieka, godność każdego dziecka, godność dziecka niedostosowanego społecznie.

Bibliografia

- Archiwum Kryminologii. (1993). Tom XIX, Dokumenty (s. 233–269). Warszawa: Instytut Nauk Prawnych PAN.
- Gaberle, A., Korcyl-Wolska, M. (2002). *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Gdańsk: Arche.
- Jaros, P., Michalak, M. (zbiór i opracowanie). (2016). *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Dziecka.
- Konwencja o prawach dziecka (Dz.U. 1991 nr 120, poz. 526 ze zm.).
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. 2016, poz. 1654 ze zm.).

RIGHTS OF A SOCIALLY MALADJUSTED CHILD

Abstract

The article is an overview and a deep analysis of standards in international and Polish legislation regarding the protection of the rights of a socially maladjusted child. The analysis of the evolution of juvenile responsibility rules indicates a complete change over the last century, both in juvenile proceedings and in ensuring their rights at every stage of the judicial proceedings as well as during social rehabilitation process. The modernity and quality of currently applicable regulations of juvenile problems is evidenced by the separation of juvenile legislation and dealing with juvenile, which primarily means going beyond the legal and criminal field and giving the entire system of dealing with juvenile an educational and protective character, both as to the content (philosophy) and the essence of the means used. The basing of dealing with juvenile on the idea of education and the specific manifest of juvenile rights in social rehabilitation contains many acts of international law – the Convention on the Rights of the Child, the United Nations documents from 1985 to 1990, the United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (“The Beijing Rules”), the United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (“The Riyadh Guidelines”), the United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty (“Havana Rules”) as well as European legal standards (Recommendations N. R (87)18, R(92)16 N. R(92)17 of the Committee of Ministers), as well as the Act of 26 October 1982 on proceedings in juvenile cases in force in Poland (Journal of Laws of 2016, item 1654, as amended).. The analysis and review of rights guaranteed to juvenile made in the article is consistent with the state of knowledge and the system of values that determine our contemporary identity – dignity of each person, dignity of each child, dignity of a socially maladjusted child.

Keywords: children’s rights, juvenile, legislation, legal standards